

УДК 811.161.2'0+811.161.2'28

Валентина ТИТАРЕНКО

ГРЕЦИЗМИ В ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКИХ АКТОВИХ КНИГАХ XVI–XVII СТ.

У статті проаналізовано наявні в текстах північноукраїнських пам'яток XVI–XVII ст. слова, запозичені з грецької мови. Виявлено лексико-семантичні групи, у яких найбільше представлені грецизми. Відзначено зміни, що відбулися в семантичній структурі слів.

Ключові слова: пам'ятка, запозичення, грецизм, тематична група, етимологічне джерело, північноукраїнське наріччя.

Лінгвістичних праць, у яких предметом опису були грецизми в українській мові, не багато. Грецькі впливи в українському мовознавстві в різних аспектах вивчали А. Білецький, Ю. Жлуктенко, А. Критенко, Л. Кислюк, Н. Клименко та ін. Найповніше досліджено функціонування лексем грецького походження в українській мові в монографії О. Пономарева¹.

У цій статті проаналізуємо функціонування грецизмів у північноукраїнських пам'ятках ділового стилю XVI–XVII ст., зокрема які представлено тематичні групи в досліджуваних текстах, з'ясуємо, чи зазнавали ці запозичення змін у семантиці в зазначений період та в процесі розвитку загалом в українській мові.

Виявлена в північноукраїнських ділових текстах лексика грецького походження кількісно значно поступається запозиченням з інших мов, серед яких домінують полонізми, латинізми, германізми. Із виокремлених грецизмів більшість належить до **конфесійної царини**. У цій тематичній групі виділяємо такі підгрупи:

– **назви посад і представників церковного керівництва та осіб, причетних до релігії:** архидьяконъ (Луцьк 1561; ЛЗК, с. 235) (гр. *ἀρχιδιάκονος* [ЕСУМ 1, с. 89–90]) 'архидиякон, старший диякон'; *архиепископъ* (Житомир 1630; СР, с. 223; Київ 1643; ДМВН, с. 226; Луцьк 1643; АрхЮЗР I/6, с. 784) (стсл. *архиепискоупъ*, гр. *ἀρχιεπίσκοπος* [Фасмер I, с. 91] 'архиепископ'; *архимандритъ* (Луцьк 1545; ЛМ, с. 136; Луцьк 1575; СР, с. 49; Володимир 1545; ЛМ, с. 105; Житомир 1605; ДМВН, с. 87; Київ 1643; ДМВН, с. 224) (гр. *ἀρχιμανδρίτης* [Фасмер I, с. 91]) 'титул ігумена монастиря'; *архистратигъ* (Київ, 1631; СЛУМ 1, с. 136) (цсл. *архистратигъ*, гр. *ἀρχιστράτηγος* [СЛУМ 1,

¹ Пономарів О. Лексика грецького походження в українській мові. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 2005. – 128 с.

с. 136]) ‘архістратиг’; *жакъ*: ...в понеѣлок князь Кгрекгор, викарши Головного костела луцкого, изъ жаками и иншими многими помочниками своими... людеи тутошних мѣстских побили... (Луцьк 1586; ТУ, с. 209) (п. *žak*, ч. *žak* через романські мови (на що вказує початковий *ж*) з гр. *diakonos* [Br, с. 661]) ‘католицький церковний священик’; *митрополитъ*, *митрополитъ* (Луцьк 1638; АрхЮЗР I/6, с. 742; Житомир 1617; СР, с. 161; Київ 1643; ДМВН, с. 224) (стсл. *митрополитъ*, гр. *μτροπολίτης* [ЕСУМ III, с. 468]) ‘найвищий титул у православної церкви’; *игумень* (Луцьк 1545; ЛМ, с. 188; Луцьк 1565; ТУ, с. 110; Володимир 1578; ТУ, с. 170; Київ 1639; ККПС, с. 223) (цсл. *игоумень*, гр. *ἡγούμενος* [ЕСУМ II, с. 289]) ‘ігумен’; *епископъ* (Луцьк 1545; ЛМ, с. 119; Володимир 1577; ВГ, с. 173) (цсл. *епискоупъ*, гр. *ἐπίσκοπος* [ЕСУМ II, с. 181]) ‘єпископ’.

– **назви атрибутів церковних обрядів:** *анатема*: и на оную жадную потребу тых грошей рушати не мают, под анатемою, которая в день судный от нелицемирного Судии на страиномъ суде не выконана будет (Луцьк 1638; АрхЮЗР I/6, с. 747) (гр. *ἀνάθεμα* [Сл.УМ I, с. 102–103]) ‘анафема’; *литургия* (Луцьк 1638; АрхЮЗР I/6, с. 746) (через цсл. з гр. *λεϊτουργία* [ЕСУМ III, с. 272]) ‘літургія’; *мамона*: ...осягнене царства небесного, которого и я многогрешный чоловикъ себе зычачи, от мамоны праведное други себе хотяж отворити... (Луцьк 1638; АрхЮЗР I/6, с. 745) (п. *татапа*, лат. *tattōna* (*tātōna*), гр. *τατῶνας* [BES II, с. 135]) ‘багатство як перешкода до спасіння’; *стиха(р)* (Луцьк 1600; АрхЮЗР I/6, с. 288; Житомир 1590; АЖГУ, с. 60) (цсл. *стихаръ*, сгр. *στίχάριον* [Фасмер III, с. 761]) ‘нижній одяг священика’; *цвинтаръ* (ЗВ, с. 174) (п. *сmentarz*, лат. *cimiterium*, гр. *kimitirin* [BES I, с. 198]) ‘місце для поховань померлих’. В українській мові XVI–XVII ст. поширеними були варіанти *анафема*, *анатема*, *анафтема*, *анафима* [Сл.УМ I, с. 102–103]; у північноукраїнських текстах засвідчено лише форму *анатема*. Аналізована лексема в досліджуваних текстах уживалася в складі фразеологізму *в анатему впадати* ‘бути відлученим від церкви’: *А за нарушеньемъ... сего листу... моего... таковъй кождъйи нарушител в срогое каранъе церковное, то естъ в прокляство и анатему, подлугъ правлє светъхъ апостол... впадати маеть* (Луцьк 1613; АрхЮЗР I/VI, с. 436–437)).

– **назви релігійних книг:** *апостоль друкованый* (Луцьк 1600; АрхЮЗР I/6, с. 288) (через стсл. *апостоль* із гр. *ἀπόστολος* ‘посланець’, яке складається з префікса *‘апо-* ‘геть’ [ЕСУМ I, с. 80]) ‘апостол’; *ермолой: часословъ два, ермолюювъ два* (Луцьк 1597; Сл.УМ 9, с. 100) (гр. *εἰρηολόγιον* [Сл.УМ 9, с. 100]) ‘нотна церковно-богослужбова книга: Ермолой, Ермологій’; *евангелие* (Луцьк 1600; АрхЮЗР I/6, с. 288) (цсл. *евангелие*, гр. *εὐαγγέλιον* [ЕСУМ II, с. 175]) ‘Євангеліє’; *катефизм не(с)ве(з)ки(и)* (Житомир 1590; АЖГУ, с. 60) (лат. *catechizm*, лат. *catechismus*, гр. *κατήχησις* [ЕСУМ II, с. 404]) ‘катехізіс’.

– небагато слів у досліджуваних текстах позначають **назви церковно-адміністративних одиниць та організацій:** *дiecezja*, стп. *dyjosezja*, гр. *διοικήσις* [BES II, с. 272]) ‘церковно-адміністративна одиниця, підлегла єпископові: єпископство’; *катедра* (*подзеканий катедры Луцкое*) (Луцьк 1620; СР, с. 174) (п. *kafedra*, лат. *cathedra*, гр. *καφέδρα* [ЕСУМ II, с. 407]) ‘кафедра’. Лексема *кафедра* в староукраїнський період функціонувала у двох варіантах (*катедра*, *кафедра*) й була багатозначною: ‘поміст у храмі: Казальниця, амвон’, ‘влада, посада, чин’, ‘кафедральний собор, кафедра’, перен. ‘поприще, сфера діяльності’ [див. Сл.УМ 15, с. 60], у ділових текстах засвідчено лише зі значенням ‘кафедральний собор, кафедра’.

– до цього пласта лексики належать також **назва релігійного приміщення** *манастиръ* (Луцьк 1545; ЛМ с. 187; Луцьк 1561; ТУ, с. 91; Луцьк 1561; ЛЗК, с. 294; Житомир 1545; ЛМ, с. 250; Житомир 1650; ДМВН, с. 204; Володимир 1570; ВГ, с. 94) (сгр. *μοναστήρι(ου)*, *μαναστήρι(ο)υ*, гр. *μοναστήριου* [ЕСУМ III, с. 506]) ‘монастир’. Поширеною була в графічних варіантах *манастырь*, *монастырь*, *моностырь*, у досліджуваних пам’ятках виявлено лише форму *манастиръ*.

Значна кількість грецизмів з релігійно-культової ділянки потрапила через посередництво старослов’янської (церковнослов’янської) мови.

Уживаються також лексеми, запозичені з грецької мови, які належать до інших тематичних груп. Виявлено кілька слів, які є **назвами осіб за професіями**: *економъ*, *економъ* (Володимир 1636; ТУ, с. 305; 1649, Сл.УМ 9, с. 38), *икономъ* (Київ 1573; Сл.УМ 9, с. 38) (пол. *ekonom*, лат. *oecopotus*, гр. *οἰκονόμος* [BES I, с. 339]) ‘економ’. Номен функціонував з двома значеннями: ‘господар, розпорядник’: *я, намовившися зъ икономомъ, полатникомъ и зо всею братъею, чернцами и крылошанъ манастира Печерского, тые пенези отъ него взяли* (Київ, 1573; АЮЗРІ, с. 195 (цит. за: Сл.УМ 9, с. 38) та ‘управитель королівськими маєтками, економ’: *Микола(и) Янови(ч),... прихилиючисе до ате(с)тациш... їна Па(в)ла Обидо(в)ского, старосты и економа волости Локацькое...* (Володимир 1636; ТУ, с. 305).

Використовувався в північноукраїнських пам’ятках номен *цѣруликъ*: *и леченю се в цѣрулика* (Володимир 1646; ТУ, с. 331), (Володимир 1643; ТУ, с. 323), маємо фіксацію форми з дисиміляцією на відстані – *цѣлюрискъ*: *от... пострелу... для цѣлюриска запроважоны...* (Житомир 1630; СР, с. 227) (п. *cyrulik*, лат. *cirulgicus* / *cirurgicus*, гр. *χειρουργος* [BES I, с. 211], видозмінене в східнослов’янських мовах суфуксом *-ник*; форми типу *цѣлюриск* тощо є наслідком метатези [ЕСУМ 6, с. 253]) ‘фельшер, помічник хірурга’. Згодом лексема почала означати ‘перукар’, а в радянський період була обмежена в ужитку. З отриманням незалежності України номен знову активізувався в українській мові з вторинним значенням. Зазначимо, що в XVI ст. в північноукраїнських текстах використовувався й питомий відповідник *лѣкаръ* [Ключ, с. 31, 41] та латинізм *докторъ*: *и(ж) на лека(р)ства и на докторы... велики(и) кошть... приналъ* (ВГ, 65), (ЖК 1649, 184) (слат. *doctor* [ЕСУМ II, с. 104]) ‘лікар’.

Один раз у північноукраїнських текстах ужито слово *библиополя*: *шляхетный панъ Михаил Слюзка, месчанин и библиополя лвовский* (Володимир 1638; ТУ, с. 306) (лат. *bibliopōla* з гр. [ЛРС, с. 130]) ‘книготорговець’. Відзначимо, що аналізована лексема відсутня в Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.

У невеликій кількості наявні грецизми, які належать до різних тематичних груп.

Із грецької мови запозичені лексеми *академія* (Володимир 1640; АрхЮЗР I/6, с. 759) (стп. *akademija*, лат. *academia*, гр. *Ακαδημία* [Булика, с. 20]) ‘навчальна установа’. “Через польську мову запозичено з латинської; лат. *Acadēmia* ‘школа Платона; пізніше вища наукова установа’ походить від гр. *Ἀκαδημία*, *Ἀκαδημία* первісно ‘школа Платона’, утворено від *Ἀκαδημιος* ‘Академ’ (власного імені міфічного героя, якому, за переказом, належала ділянка з садом, де заснував свою філософську школу Платон); укр. ст. *академія* походить безпосередньо з грецької мови й відбиває новогрецьку вимову слова” [ЕСУМ I, с. 54].

Виявлено слово *еналоиєя*: *...антеце(с)сорове п̃на протестуючо(з)[о]се зъ еналоиє(и) пановъ Кошьловски(х), по ни(х) пановъ Козаровъ, с Кошьловски(х)*

походячи(х) (Київ 1643; ДМВН, с. 236), *енеалогія дому* (Луцьк 1649; АрхЮЗР IV/3, с. 133) (гр. *γενεαλογία* [ССІС, с. 161]) ‘родовід’.

У засвідченому контексті слово *коруна*: *земяни(н) коруны полское* (Володимир 1569; ВГ, с. 42) (п. *korona*, лат. *corōna*, яке походить від гр. *κορώνη* ‘кільце; загнутий кінець лука; ручка дверей; (первісно) ворона’ [ЕСУМ III, с. 41]) разом із означенням має семантику ‘назва держави’.

Виокремлено кілька **слів на позначення тогочасної документації**: *аутентыкъ*: *А такъ мы ѿряд, видѣчи тотъ аутѣнтъыкъ водлѣзь права справленъи...* (Житомир 1635; АЖГУ, с. 133; Луцьк 1622; СР, с. 179) (стп. *autentyk*, лат. *authenticus*, гр. *ἀυθεντιχός* [BES I, с. 20]) ‘документ, який має доводову силу’; *параграфъ*: *менованыи запис во всих вшелякихъ его кондицияхъ, пунктахъ паракрафахъ, артикулахъ, клязулахъ... вызволяеть...* (Володимир 1634; ТУ, с. 300) (п. *paragraf*, слат. *paragraphus*, гр. *παράγραφον* [ЕСУМ IV, с. 288]) ‘параграф’; *паркгамень* (Луцьк 1561; ЛЗК, с. 162), *паркгаминъ*: *И показали передо мною три листы, на паркгаминѣ писаныѣ* (Володимир 1586; ТУ, с. 211) (п. *pergamēn*, лат. *pergamēnus*, гр. *περγαμινός* [ЕСУМ IV, с. 338]) ‘пергамент’.

До назв одягу, тканин віднесли грецизми *фезезья* (Житомир 1609; ДМВН, с. 125; Житомир 1630; СР, с. 227) (п. *ferezja*, тур. *fereðze*, гр. *φορεσία* [Булика, с. 334]) ‘верхній чоловічий одяг із широкими рукавами без коміра й пояса, підшитий хутром’ та *оксамить* (Луцьк 1561; ТУ, с. 96; Луцьк 1565; ТУ, с. 111; Луцьк 1569; ТУ, с. 142; Житомир 1586; СР, с. 75; Житомир 1590; АЖГУ, с. 60; Житомир 1650; ДМВН, с. 194) (гр. *ἐξάμιτος* [ЕСУМ IV, с. 174–175]) ‘тканина з густим коротким ворсом з натурального шовку або штучного волокна’.

З грецької мови походить назва **одиниць виміру** для шовку *литра*: *шолку барвистого литр пать* (Луцьк 1573; ТУ, с. 154), *шолку двѣ литры* (Луцьк 1561; ЛЗК, с. 473) (стел. *litra*, гр. *λίτρα* [BES II, с. 57]). У друську мову потрапила з гр. (у польській з середньолатинської і частково з друськ.) [ЕСУМ III, с. 248] ‘міра ваги: паунок шовку або золотої пряжі вагою близько 240 г’.

У формулах датування **назви часових понять** були переважно латинського походження. Виявлено лише грецизм *и(н)диктъ* (Луцьк 1545; ЛМ, с. 170; Володимир 1545; ЛМ, с. 107; Володимир 1571; ВГ, с. 220; Володимир 1580; ТУ, с. 181; Володимир 1646; ТУ, с. 333; Київ 1595; ККПС, с. 75) (гр. *ἰνδικτος*, лат. *indictio* [ЛРС, с. 514]) ‘один рік із п’ятнадцятирічного циклу, уживаного при датуванні’, запозичена з латинської мови через грецьку ще в киеворуський період², яка згодом вийшла з ужитку в українській мові.

Виокремлено кілька **ботанічних назв**. Ще в давньоруський період через церковнослов’янську з грецької проникла лексема *све(к)ла* (Житомир 1590; АЖГУ, с. 74) (цсл. *свекль*, гр. *σβυκλον* [Фасмер, III, с. 571]) ‘буряк’, на слов’янському ґрунті в слові відбулася метатеза *e* → *в*³ [Німчук, с. 273]). Ужито в північноукраїнських текстах назви *микгдаль* (Луцьк 1569; ТУ, с. 141) (п. *migdal*, лат. *amygdalum*, гр. *αμύγδαλον* [BES II, с. 185]) ‘мигдаль’; *ценомонъ* (Луцьк 1569; ТУ, с. 141) (п. *супатон*, лат. *cinnamōtum*, гр. *κιννάμων* [BES I, с. 209]) ‘кориця, цинамон’.

Серед назв коштовного каміння в північноукраїнських текстах зафіксована лише одна грецького походження – *диаментъ*, *деяментъ* (Житомир 1584;

2 Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 55

³ Там само, С. 273

АЖМУ, с. 118; Житомир 1611; АЖГУ, с. 58; Володимир 1599; ТУ, с. 231) (слат. *diamas*, гр. *ἀδάμας* [ЕСУМ II, с. 83]) ‘діамант’. Грецької мови сягає також лексема на позначення зброї *шпага* (Володимир 1638; ТУ, с. 309) (п. *szpada* з іт. *spada*, гр. *spatha* [Вг, с. 552]) ‘шпага’. Ужито один грецизм, який позначає частину будівлі – *коминь* (Володимир 1545; ЛМ, с. 109) (п. *komīn*, свн. *kāmīn*, лат. *camīnis*, гр. *κάμινος* [BES I, с. 767]) ‘комин’. Із грецької мови запозичено лексему *фантазія* (Луцьк 1631; СР, с. 233) (п. *fantazja*, лат. *phantasia*, гр. *phantasie* [BES I, с. 359]) ‘фантазія’, яка поширена в українській мові й нині.

Отже, порівняно із запозиченнями з інших мов, грецизмів у північноукраїнських текстах ділового стилю не багато. Більшість виявлених запозичень належали до церковної царини (богослужебної), і тільки поодинокі до інших тематичних груп. Лише деякі з розглянутих грецизмів мали питомі відповідники (*церуликъ*). Невелика кількість цих слів була багатозначною та зазнавала незначних змін у семантичній структурі. В українську мову такі запозичення потрапляли переважно через посередництво старослов'янської (церковнослов'янської) або латинської мов, свідченням чого є різна фонетична й графічна адаптація: наприклад, *жакъ* – *дякъ*.

Список використаних джерел

- АЖГУ – Акти Житомирського гродського уряду : 1590 рік, 1635 рік / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 251 с.
- АЖМУ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук. – К. : Наукова думка, 1965. – 189 с.
- АрхЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – Ч. 1–8. – К., 1859–1914.
- Булика – Булыка А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 384 с.
- ВГ – Волинські грамоти XVI ст. / Упорядн. В. Задорожний, А. Матвієнко. – К. : Наукова думка, 1995. – 245 с.
- ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. док. / Підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Русанівський та ін. – К. : Наукова думка, 1981. – 316 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука: В 7-ми т. – К., 1982–2012. – Т. 1–7.
- ЗВ – Василь Загоровський. Духовное завѣщание // Українська література / За ред. В. Л. Микитася. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 167–184.
- ККПС – Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Упорядники: Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, В. М. Кравченко, В. В. Німчук, Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко, Н. М. Яковенко.– К. : Наукова думка, 1991. – 344 с.
- ЛЗК – Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. – Луцьк, 2013. – 733 с.
- ЛМ – Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. – К., 2005. – 600 с.
- Ключ – Смотрицький Герасим. Ключ царства небесного / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук. – Житомир, 2005. – 123 с.
- ЛРС – Дворецкий И. Х. Латино-русский словарь. – М. : Русский язык, 1976. – 1096 с.
- Сл.УМ – Словник української мови XVI – I половини XVII ст. – Вип. 1–15. – Львів, 1994–2006.

- СР – Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. Збірник документів і матеріалів / Упорядники Г. В. Боряк та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – 357 с.
- ССІС – Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень / Уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Видавництво “Довіра”, 2006. – 789 с.
- ТУ – Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.; упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – К. : Наукова думка, 1990. – 408 с.
- Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М.: Прогресс, 1964 – 1987.
- BES – Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego. – Warszawa, 2000. – Т.1–2.
- Br – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1957. – 806 s.

Валентина Тытаренко

В статье проанализированы слова, заимствованные из греческого языка, имеющиеся в текстах актов группы, в которых представлены грецизмы. Отмечено изменения, произошедшие в семантической структуре слов.

Ключевые слова: памятник, заимствования, грецизм, тематическая группа, этимологическое источник, североукраинское наречие.

Valentyne Tytarenko

In the article the words borrowed from Greek that appear in the text of monuments XVI–XVII century. Pivnichnoukrains'ka area. Found lexical-semantic groups which are most represented hretsyzmy. Marked changes in the semantic structure of words.

Keywords: attraction, borrowing hretsyzm, thematic group etymological source Pivnichnoukrains'ka dialect.